

ли, а тому і не створили. Це завдання залишилося для майбутніх дослідників.

Оскільки історичні процеси в УСРР і РРФСР тісно перепліталися, тому ми у своєму дослідженні громади в українському доколгоспному селі повинні врахувати напрацювання сучасної російської історіографії. Спроби осмислення інституту земельної громади в українському селі будуть малопродуктивними якщо вилучити їх із загального контексту дослідження обштинних інституцій в Росії.

У сучасній російській історіографії, працях 1990-х – початку 2000-х років, проблема громади (общини) знову зайняла помітне місце [23]. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі у російському суспільстві не припиняються в історіографії й досі [24, с. 117; 25].

Історіографічний аналіз наявної літератури свідчить, що земельна громада УСРР вивчена недостатньо. Потрібно провести всебічне й багатогранне дослідження земельної громади в доколгоспному селі, зокрема дослідити зв'язок сільської громади із земельною громадою, етапи генезису земельної громади; вивчити розміри, чисельність, склад, управління, фінанси цього поземельного інституту; визначити роль земельної громади у розвитку сільського господарства; проаналізувати земельну громаду як організацію кооперативного типу.

Список літератури: 1. Земельний кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – 90 с. 2. *Калініченко В.В.* Земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): історіографічний огляд / В.В. Калініченко. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірн. наук. праць. – Х.: ХДАК, 2009. – Вип. 27. – С. 31–38. 3. *Анісімов В.В.* Земельні громади України (1921–1929 роки): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. / В.В. Анісімов. – К., 1997. – 20 с. 4. *Бойко В.В.* Земельні громади Кримської АРСР (1922 – 1930 рр.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. / В.В. Бойко. – Запоріжжя, 2003. – 20 с. 5. *Кривко І.М.* Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / І.М. Кривко. – Запоріжжя, 1999. – 19 с. 6. *Анісімов В.В.* Земельні громади України (1921 – 1929 роки): Дис. ... канд. іст. наук. / В.В. Анісімов. – К.: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1997. – 162 с. 7. *Калініченко В.В.* Земельна громада / В.В. Калініченко. // Історія українського селянства. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 44–69. 8. *Калініченко Г.В.* Земельна громада на Харківщині (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Г.В. Калініченко. – Чернівці, 2009. – 19 с. 9. *Калініченко В.В.* Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі / В.В. Калініченко. // Третій міжнародний конгрес українців 26–27 серпня 1996 р. Історія. – Х., 1996. – С. 97–101. 10. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с. 11. *Калініченко В.В.* Земельна громада в Україні (1922 – 1930 рр.) / В.В. Калініченко. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1998. – С. 93–120. 12. *Чаянов А.А.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. / А.А. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – 456 с. 13. *Михайлюк В.П.* Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В.П. Михайлюк. – К.: Видання Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с. 14. *Михайлюк О.В.* Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с. 15. *Скотнікова Л.С.* Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках / Л.С. Скотнікова. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі у 1920-х

роках. – К.: Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 16–30. 16. *Рибак І. В.* Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О. В., 2008. – 244 с. 17. *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Ю.В. Котляр. – Одеса: "ТОВ ВІД", 2004. – 354 с. 18. *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О.І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с. 19. *Олійник В.М.* Розвиток селянського землекористування в 1921 – 1929 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / В.М. Олійник. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – 18 с. 20. *Ковальова Н.А.* Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. / Н.А. Ковальова. // Український селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип. 7. – С. 106–108. 21. *Ковальова Н.А.* Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях / Н.А. Ковальова. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 19–27. 22. *Капустян Г.Т.* Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. / Г.Т. Капустян. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 35 с. 23. *Кураєнішев А.А.* Крестьянство России в период войны и революции. 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А.А. Кураєнішев. // Вопросы истории. – М. – 1999. – № 4–5. – С. 148–156. 24. *Ибрагимов К.Х.* Особенности общинной поземельной собственности в России / К.Х. Ибрагимов. // Вопросы истории. – М., 2007. – № 12. – С. 117–125. 25. *Зырянов П.Н.* Полтора века споров о русской сельской общине / П.Н. Зырянов. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. – СПб.: Алтея, 1999. – С. 87–100.

Надійшла в редакцію 26.02.2011

УДК 323.281:378.091.12.011.3.–051(477.54)«193»

А.О.ІГНАТЬЄВА, аспірантка НТУ «ХПІ»

ВИКЛАДАЧІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ХАРКОВА – ФІГУРАНТИ СФАБРИКОВАНОЇ СПРАВИ «УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ФАШИСТСЬКОГО БЛОКУ»

Стаття присвячена одному із малодосліджених сюжетів із історії репресивної практики радянської влади першої половини 1930-х рр. – справі «Українсько-російського фашистського блоку». Аналізуються матеріали справи, хід слідства, звинувачення, що були пред'явлені викладачам вищих навчальних закладів Харкова – уявним членам контрреволюційної організації.

Статья посвящена одному из малоисследованных сюжетов в истории репрессивной практики советской власти первой половины 30-х годов - делу «Украинско-российского фашистского блока». Анализируются материалы дела и ход следствия.

This article is devoted to one of little researched episodes of a repressive practice of the Soviet Power in the period of Stalin's rule – a case of the Ukrainian-Russian Fascist Bloc. The material of the case, the course of the investigation and the evidences of arrested professors of the higher educational establishments of Kharkiv are analysed.

За останні роки побачили світ чимало досліджень, присвячених висвітленню політичних репресій 20-х–30-х рр. ХХ ст. проти українських учених, педагогів, науковців, аналізу судових процесів, криміналь-

них справ, адміністративних переслідувань щодо них. Проте далеко не всі епізоди карної практики щодо представників інтелігенції України дістали ґрунтовного, всебічного розбору в науковій літературі. Одним з малодосліджених сюжетів із історії репресивної політики Радянської держави є сфальсифікована справа «Українсько-російського фашистського блоку» – чергової контрреволюційної організації, «викритої» співробітниками ОДПУ наприкінці 1933р. До складу даного об'єднання було зараховано десятки співробітників наукових і музейних установ, багато з яких викладали в вищих навчальних закладах, зокрема, харківських.

Не зважаючи на те, що справа так званого Українсько-російського (або російсько-українського) блоку досі не ставала предметом окремого дослідження, пов'язані з «викриттям» цієї ніколи не існувавшої антирадянської організації події привертала увагу фахівців. Варто зазначити такі дослідження, як статті С.І.Білокозя [1] та О.О.Нестулі [10], присвячені висвітленню життєвого та творчого шляху одного з головних фігурантів цієї справи – проф. С.А.Таранушенка. Деякі згадки про дану кримінальну справу містяться в публікаціях К.П.Двірної [6, с.21], Г.В.Касьянова [7, с.70], Е.Г.Циганкової [11, с.15], Р.В.Манківської [9, с.267–268].

Метою даної статті є аналіз матеріалів кримінальної справи, ходу слідства, виявлення звинувачень, що були пред'явлені викладачам харківських вищих навчальних закладів – уявним членам «Українсько-російського фашистського блоку», міри покарання щодо них. Крім того, необхідно з'ясувати причини виникнення цієї сфабрикованої справи та її місце в низці слідчо-кримінальних процесів першої половини 30-х рр. ХХ ст. Джерелами нашого дослідження стали насамперед архівні документи [3–5] та кримінальне законодавство УСРР [8].

«Українсько-російський фашистський блок» виник, згідно матеріалів слідства, наприкінці 1920-х років. До складу контрреволюційного об'єднання було віднесено чимало співробітників музейних і пам'яткоохоронних установ, наукових інститутів. Багато хто з них одночасно викладали у ВНЗ. Центр вигаданої ОДПУ антирадянської організації перебував у Харкові, філії («гнізда») – у багатьох українських містах: Києві, Одесі, Дніпропетровську, Чернігові, Полтаві, Житомирі, Вінниці, Умані, Ніжині, Херсоні та ін. [5, л.39–40]. Усього слідство «виявило» більше 40 осередків блоку та близько 100 його членів [9, с.267]. Важливими, з точки зору слідчих, були зв'язки харківського центру організації з академіками В.М.Перетцом і Ф.І.Шмітом, які, працюючи в Ленінграді, надавали всіляку допомогу однодумцям в УСРР.

За обвинуваченням [5, л.33–51], «Українсько-російський фашистський блок» виник внаслідок об'єднання українських і російських націоналістів із метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання (цікаво, що необхідна задля цього зброя, за версією слідчих, зберігалася в музеях в якості експонатів) та встановлення демократичної республіки. Новий політичний лад повинен був забезпечити відновлення приватної власності, а також гарантувати широку культурну автономію національним меншинам. Практична діяльність членів організації ґрунтувалася на таких програмних положеннях, як ідеологічна боротьба з марксизмом, поширення націоналістичних концепцій, збереження релігійних основ. Відповідно до тактичних настанов блоку, передбачалося систематичне «шкідництво» на науковому та музейному фронті. Активісти організації втягували в контрреволюційне об'єднання викладачів ВНЗ (особливо з дореволюційним стажем педагогічної діяльності) та науковців, проводили антирадянську пропаганду серед аспірантів і студентів. Саме молодь, що навчалася, лідери блоку розглядали в якості ударної сили очікуваного повстання.

У матеріалах справи в якості членів контрреволюційного об'єднання та співчуваючих його програмним положенням фігурувало чимало відомих учених – викладачів вищих навчальних закладів Харкова. Дехто з них проходили в якості обвинувачених за іншими кримінальними процесами, а деякі (наприклад, акад. Д.І.Багалій) вже померли. В протоколах слідства знаходимо прізвища акад. М.І.Яворського, професорів О.В.Ветухова, О.С.Федоровського, А.Н.Гладстерна, О.А.Янати, В.О.Барвінського. Безпосередньо за справою Українсько-російського фашистського блоку в якості обвинувачених проходили професори В.М.Зуммер, С.А.Таранушенко, Д.П.Гордєєв, В.В.Дубровський, які, за версією слідчих, керували антирадянською організацією. При цьому В.В.Дубровський, як завідуючий музейною секцією Укрнауки, координував загальний розподіл контрреволюційних кадрів по музеях республіки, відповідав за підтримку регулярного зв'язку керівництва організації з усіма її «гніздами», а також за вербування нових членів до антирадянського об'єднання. В.М.Зуммеру було доручено безпосереднє контактування з київськими осередками «Українсько-російського фашистського блоку» та проведення антирадянської пропаганди серед молодих музейних працівників Харкова та Києва з метою залучення їх до контрреволюційної організації. Директор Республіканського музею українського мистецтва С.А.Таранушенко повинен був «проводити вербування на периферії». А Д.П.Гордєєв здійснював загальне керівництво та встановлював контакти з академічними колами, прагнучи знайти серед них співчуваючих програмним положенням блоку [5, л.41].

Слід зазначити, що обвинувачення будувалося винятково на «зізнанні» притягнутих до відповідальності осіб та їх показаннях, що викривали антирадянську діяльність інших «членів» контрреволюційного об'єднання. Так, наприклад, Д.П.Гордєєв заявив: «Визнаю себе винним у тому, що... з 1928 р. по день мого арешту входив до складу контрреволюційної організації, що являє собою українсько-російський блок». І далі: «Мій арешт підштовхнув мене до щирого зізнання, і даю слово докласти всіх зусиль задля того, щоб заглибити своє минуле на фронті соціалістичного будівництва» [3, л.14–15]. Схожі показання дав В.В.Дубровський: «Останнім часом успіхи соціалістичного будівництва, завершення першої п'ятирічки та перехід до побудови безкласового соціалістичного суспільства з усією очевидністю переконали мене в тому, що тільки радянська влада здатна правильно розв'язати в інтересах трудящих господарські та культурно-наукові питання. Це послужило причиною початку мого ідеологічного переозброєння... Перебування під вартою було останнім поштовхом до справжнього щирого зізнання» [3, л.142]. Перебування під слідством «підштовхнуло» і С.А.Таранушенку до аналогічних показань. «Зізнавшись», що з 1926–1927 рр. він був членом контрреволюційної організації наукових і музейних працівників, вчений додав: «Перебуваючи під арештом, я зрозумів, що вчинив великий злочин проти радянської влади...» [3, л.179].

Цікаві показання дав С.А.Таранушенко 10 січня 1934 р. Відомий фахівець у сфері вивчення народного мистецтва зазначив: «Моя шкідницька діяльність... полягала в саботуванні всіх вимог радянської влади по лінії наукової роботи». За його словами, проф. С.А.Таранушенко «направляв свою науково-дослідну роботу... з розрахунком на збереження старих буржуазних настанов, упровадження елементів формалізму та націоналізму». Тими ж принципами керувався вчений при підготовці лекцій та аспірантських семінарів у ВНЗ. Окрім цього, він «саботував» вимогу радянської влади «поставити... музейну й мистецтвознавчу роботу на службу соціалістичному будівництву». «Всупереч цій вимозі, я у своїй науковій практиці... відходив від сучасності, концентруючи увагу слухачів та учнів на питаннях і фактах, що мають відношення до давноминулих часів, не викликаючи їхнього інтересу до сучасності», – стверджував С.А.Таранушенко. «Якщо ж сучасність ставала об'єктом вивчення», він, керуючись антимарксистськими ідеями, замовчував «революційну сутність» епохи, ігнорував «елементи класової боротьби» у суспільному житті та мистецтві [3, л.205–206]. Аналогічно зводили на себе наклеп й інші обвинувачені.

Слідство «встановило» винність С.А.Таранушенка, В.М.Зуммера, В.В.Дубровського, Д.П.Гордєєва, поряд із іншими членами організації, у злочинах, передбачених статтями 54-2, 54-4, 54-11 Кримінального

кодексу УСРР. Цими статтями передбачалася кримінальна відповідальність за: «збройне повстання або... захоплення влади в центрі або на місцях... щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території» [8, с.25]; «допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи... прагне її повалити» [8, с.25]; «всіляку організаційну діяльність, скеровану до підготовки або вчинення передбачених у цьому розділі («Контрреволюційні злочини» – А.І.) злочинів» [8, с.28–29]. Постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934р. професори В.М.Зуммер, С.А.Таранушенко, Д.П.Гордєєв, В.В.Дубровський були засуджені до п'яти років ув'язання в виправно-трудовах таборах.

Побудована лише на «зізнанні» обвинувачених та теоретичних розробках слідчих справа «Українсько-російського фашистського блоку» не є поодиноким у ряді політично-кримінальних процесів кінця 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. Вона стала черговою спробою радянської влади забезпечити тоталітарний режим, що зміцнювався, від потенційних ідеологічних супротивників – осіб, здатних до критичної оцінки нововведень у суспільному житті, зокрема, у галузі науки, культури, освіти. На наш погляд, потенціал наукового висвітлення репресивної практики сталінської доби щодо представників вузівської інтелігенції України, зокрема, Харкова, відкриває широкі можливості для всебічних досліджень в цьому напрямку.

Список літератури: 1. Білокінь С.І. Велетень мистецтвознавства / С.І.Білокінь // Репресоване «вродження» / [Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник]. – К.: Україна, 1993. – С.332–345. 2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934рр.) / О.М.Богдашина. – Харків: Харківський державний педагогічний ін-т імені Г.С.Сковороди, 1994. – 195 с. 3. ДАХО – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 656. – 253 л. 4. ДАХО – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 657. – 160 л. 5. ДАХО – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 658. – 297 л. 6. Двірна К.П. Інтелігенція Харківщини в роки сталінського терору (за сторінками місцевої преси 1937 року) / К.П.Двірна // Культура України: 36. ст. – Вип. 2. – Харків: ХДІК, 1994. – С. 17–28. 7. Касьянов Г.В. Украина, 1933-й / Касьянов Г.В. // Под знаменем ленинизма. – 1990. – № 5. – С. 65–70. 8. Кримінальний кодекс УСРР [зі змінами та доповненнями на 15 липня 1932р.] – Харків: В-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1932. – 135с. – (Офіційне видання НКЮ УСРР). 9. Маньківська Р.В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-х–30-х рр. / Р.В.Маньківська // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2. – С.263–271. 10. Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва (С.А.Таранушенко) / О.О.Нестуля // Репресоване мистецтво (20–30-і роки) / [Голова редколегії: П.Т.Тронько]. – К.: Рідний край, 1991. – С. 173–177. – (Академія наук України, Інститут історії України, Міністерство культури України, Всеукраїнська спілка краєзнавців). 11. Цыганкова Э.Г. Очерк истории востоковедческих учреждений в Харькове в 20-е–30-е гг. ХХ в. / Э.Г.Цыганкова // Вісник Харківської державної академії дизайну та мистецтва. – 2008. – № 9. – С. 5–16.

Поступила в редколегію 29.06.10.